

ФУНКЦИЈЕ ЋАВОЛА У СТАРОЗАВЕТНИМ И НОВОЗАВЕТНИМ АПОКРИФИМА

Исидора Ана Стамболић
Универзитет у Новом Саду

Рад се бави фигуром ђавола у српским средњовековним апокрифима и његовим функцијама унутар фабуле апокрифа. Ослањајући се на старозаветну и новозаветну традицију покушали смо да протумачимо које све функције је ђаво у апокрифима наследио из библијске традиције, а које функције су потекле из народног веровања и предања. У зависности од тога каква је фреквентна појава ђавола у апокрифима побројано је неколико његових основних функција и учињен је покушај разумевања његове улоге и порекла истих.

Кључне речи: апокриф, ђаво, функција, улога, Стари завет, Нови завет

The subject of this paper is the figure of the Devil in Serbian Medieval Apocrypha and his functions within the plot of the Apocrypha. Leaning on the traditions of the Old and New Testament we have endeavored to interpret which of the functions has the Devil of the Apocrypha inherited from Biblical, and which from folk traditions and beliefs. Depending on how frequent is the appearance of the Devil in the Apocrypha, we have listed some of his basic functions and tried to understand their origin and his role.

Keywords: Apocrypha, devil, function, role, Old Testament, New Testament

Фигура ђавола и њени поступци на различите начине утичу на сиже апокрифа. Неке функције ђавоље фигуре имају корене у библијској традицији, многе се преплићу са народним веровањима, док су неке искључиво део апокрифног виђења библијског света. Стога ћемо у овом раду покушати да прикажемо функције ђавола користећи се компаративним прегледом апокрифног и библијског текста, као и текстова српске народне књижевности. Ћаво у старозаветним и новозаветним апокрифима се не разликује много,

те не можемо говорити о посебним функцијама које он врши искључиво у причама везаним за *Стари* или *Нови завет*. Углавном, можемо да говоримо о општим ситуацијама у којима делује ђаво, и из целокупног стања да утврдимо које функције су ђаволу приписиване и у ком домену деловања он има могућности да се оствари. Међу најпознатијим и најзначајнијим функцијама ђавола, можемо видети функцију кушања тј. искушавања. Кушање, у овом контексту, подразумева процес у ком ђаво покушава да придобије човека на страну зла. Оно се може изводити поткупљивањем човека, стварима које жели, или стављање човека на муке у којима ће се одрећи Бога и самим тим прећи на страну зла. Овај мотив проналазимо у *Првој књизи Мојсијевој* и у причи о прародитељском греху. Ђаво се претвара у змију и нуди људима плод који ће им омогућити да буду као богови. Библијска прича о прародитељском греху је обрађена и у апокрифној грађи. Апокрифи *Књига о Адаму и Еви* (обе верзије) и *Стварање света* говоре о првобитном функционисању „божије“ творевине и њеном паду. Мотив за пад у грех исти је у апокрифима, као и у *Библији*: „Много вас жалим, јер не разумете ништа, али вам кажем: то дрво је боље од свих дрвета. Ако једете са дрвета тог, бићете као богови и светли ћете бити као анђели“ (Јовановић 2005а: 73). Ђаво је проузроковао пад првих људи на сличан начин, на који је проузроковао сопствени. Желећи да буде једнак Богу, био је збачен са неба, а људи су због исте жеље протерани из раја. Ђаво-кушач се у *Књизи о Адаму и Еви* јавља, не само при прародитељском греху, већ и у додатој апокрифној епизоди, која говори о кајању¹ Еве након пада. Ритуално чишћење Еве од греха се одиграва у реци Тигар где она проводи четрдесет дана у посту, молитви и тишини. Ометање чишћења изводи ђаво који се прерушава и „мами“ Еву да изађе из реке и прекине подвиг². На крају, Ева одолева искушењу и успева да изведе до краја чин кајања. Прича о

¹ Сцена кајања због почињеног греха јавља се и у апокрифној обради приче о Лоту и Лотовим кћерима, која се појављује у Авраамовом апокрифном циклусу. Прича је веома занимљива, јер кајање подразумева садњу три угарка, чије оживљавање, раст и плод треба да потврде божији опрост. Тихомир Ђорђевић пише да у народној традицији постоји приповетка у којој је човек учинио велики грех убиства, а да му је духовник као услов за опроштење рекао да посади изгорелу траву и да је залива водом коју доноси у устима и да ако трава оживи, грех му је опроштен (Види: Ђорђевић 1931:5).

² „Ђаво ми приђе у анђеоском изгледу и са светлошћу где стајаш у води сузе велике ронећи по земљи говорећи ми: Изађи, Ево, из воде! Чу Бог молитву твоју и нас анђеле који се молимо за вас. И посла ме

ђаволу кушачу који негативним средствима покушава да придобије човека се налази у *Књизи о Јову*. У њој ђаво провоцира негативно понашање Јова приређујући му разнолик низ недаћа. У апокрифној причи о Јову, кроз опис Јовове жене је приказано успешно деловање ђавола на такав начин. Женино преиспитивање лошег удеса, приказано је у апокрифу као грех. Јов у односу на њу представља човека праведника, који све прихвата са смирењем, јер верује да се све дешава са допуштењем Бога:

„Седам година има како у ђубришту и злим ранама и црвима тело моје трпи, али душа моја не ожалости се нити се смете због моје болести колико због ових речи које ми рече како да кажем и да умрем. Тако ми се чини да и деца наша твоје поуке, јер си зло говорила о сећала се великог богатства. Али ако тебе послушам говорећи реч Богу, изгубићу још веће богатство“ (Јовановић 2005а: 181)

Рачунајући на људску природу, ђаво има право да нуди добро, или да мучи човека, никада не утичући на слободну вољу. У новозаветној традицији је позната прича о кушању Исуса Христа у пустињи (Мт 4: 1-11). У њој се приказује кушање богочовека, те ђаво захтева од Христа да учини неко чудо, рачунајући на потребу за самопотврђивањем. Када Христос одолева таквој врсти искушења, ђаво му нуди све земаљске ствари, али заузврат тражи покоравање³. Иста тема је обрађена и у апокрифној литератури, са нешто већим утицајем дуалистичког концепта. Наиме, ђаво подсећа Христа да је његова земља и да њему на њој није место. Дијалог између ђавола и Христа је знатно проширен, вероватно у служби функције дефинисања злих дела и самог ђавола⁴. У основи поменутог апокрифа није кушање Христове природе, већ својеврсна религиозна препирка, кроз коју су решаване одређене нејасноће у канонској представи Христа.

Господ к теби да изађеш из воде ове. Ја познах да је ђаво и ништа му не одговорих. И после четрдесет дана идући Адам из Јордана, наиђе успут на ђавола и уплаши се веома да ме није како преварио. Када ме виде да стојим у води, обрадова се веома и узевши ме изведе ме из воде“ (Јовановић 2005а: 77).

³ „/ Опет га узе ђаво и одведе га на гору/ врло високу, и показа му сва царства/ овога свијета и славу њихову./ И рече му: Све ово даћу теби/ ако паднеш и поклониш ми се./ Тада му Исус рече: Иди од мене,/ Сатано, јер је написано: Господу/ Богу своме клањај се и њему једино/ служи./ Тада га ђаво остави, и гле анђели/ приступише и служачу му (Мт 4: 8-11).

⁴ „Твоја дела су разбојништва лоповлуци, блуди, зависти, жалост, огањ, тама, земљотрес, распре земаљске, ратови, свађе, братска завист“ (Јовановић 2005б: 98).

Велики утицај на поимање ђавола и његовог удела у искушењима праведних имало је и приказивање ђавола у *Житију светог Антонија* од Атанасија Великог (293-326) где се приказује „туча“ са ђаволима. Физички сукоб са ђаволом је тумачен разнолико. Неки проучаваоци тврде да се ради о алегорији, док други сматрају да се ради о стварном физичком нападу злих сила на праведнике. Сличне представе о кушању ђавола, како психичком, тако и физичком, ширене су путем *Патерика*, у којима је сусретање и дијалог са ђаволом веома устаљено књижевно место (Види: Брјанчанинов 2013).

Уколико је изостављена сцена у којој ђаво нуди награду за покоравање и приступање сили зла, он бива изједначен са самим грехом. Примери за изједначавање ђавола и греха су веома бројни, али се најбоље оцртавају у апокрифним заветима јеврејских патријарха. Готово да сваки завет одређеног патријарха говори против неког греха, који је безусловно повезан са ђаволом. У *Завету патријарха Јуде* ђаво је представљен као узрочник пијанства:

„Ако ли промените разум ума пијанством, ко ће онда ући у ваш ум? Дух преласни учиниће да незаконује и да се не срами, него да се хвали бешчашћем... Сачувајте, чеда моја, уста од пијанства, јер у њему су четири духа зла: мисао на зло, распаљивање на блуд, мрзост добити, бестидни грех“ (Јовановић 2005а: 459).

Из наведеног цитата је јасно да се хемијски утицај алкохола повезује са ђаволом и његовим дејством. Сва дела која човек чини, омамљен алкохолом, узрокована су ђавољим дејством, те се у овом апокрифу тиме појашњава старозаветна прича о родоскрвној вези између Лота и његових ћерки. У *Завету патријарха Гада*⁵ приказан је грех мржње, као и *Завет патријарха Венијамина*⁶, док у другима проналазимо изједначавање ђавола и,

⁵ „Ако се неко не боји Бога, он га не воли, хули на истину, исправљајући закон затире га. Клевету поздравља, дрскост хвали, јер дух засени душу његову... Јер дух мржње увек помаже Сатани код смрти људи“ (Јовановић 2005а: 471).

⁶ „Волите брата, те ако духови вражији свакако зло жалосно измоле од вас, неће имати сасвим власт над вама у сваком злу тужном“ (Јовановић 2005а: 481).

уопштено, греха, а затим и препоруке како га победити⁷. Уз то, ђаво наговара људождере да убију апостола у апокрифу *Дела апостола Томе у Индији*, на исти начин као што наговара људе да убију апостоле у апокрифу *Дела апостола Андреја и Матеја*.

Осим кроз грех, ђаво се у апокрифима приказује и као идол. Свака паганска пракса клањања и жртвовања паганским боговима поистовећена је са приклањањем ђаволу. Ђаво је често и сам називан идолом, а уништавање идола, у апокрифима, представљено је као богоугодно дело. У апокрифу *Житије и подвизи преподобног Јова* дат је разлог због кога је ђаво напао Јова, који није исти као у *Старом завету*. Наиме, на самом почетку апокрифа Јов уништава идолски храм, што разљућује ђавола који ће због тога желети да уништи Јова. Ђаво је изједначен са паганским идолима, самим тим што се осећа повређеним због рушења идолског храма. Представљање паганских идола ђаволима је очигледно настало у ранохришћанским периодима, када су вршена проповедања и покрштавања народа, који су до тада практиковали посебне обреде и ритуале посвећене паганским божанствима. Обележавањем идола као ђавољим, требало је да одбије народе од устаљених пракси. Тако се и у српским архивима могу наћи забране које је успостављала црква, а које су спутавале обичајне и обредне праксе пореклом из паганских словенских времена. У апокрифу *Житије и исповест Асенете*, такође имамо епизоду „преобраћења“ из паганске вере у „праву“. Преобраћење је пропраћено са неколико радњи, које су требале да означе раскид са старим начином живота, а међу којима се нашло и уништавање идола:

„И скиде покров са главе своје, и венац и прстен са руке своје и узе сву одећу изабрану и баци је кроз прозор ништима. И узе све богове своје сребрне и златне, којима не беше броја, и поломивши их на ситно, баци их ништима и којима су потребни. И узе вечеру своју, и хране, и меса, и рибе, као и све жртве богова својих, и посуде вина, и потребе њихове и баци све псима кроз оканце за јело“ (Јовановић 2005а: 328).

⁷ „И ако сва дела своја чините у страху божијем и у ћутању у коме учествује срце, показаћете да разумете вољу божију и да одбацујете вољу ђавољу“ (Јовановић 2005а: 469-470).

У апокрифу *Дела апостола Томе у Индији* налазимо веома сличан опис одбацивања паганских идола, с том разликом да их Тома не ломи физички, већ духовно тј. молитвом: „И излазећи духови нечисти који живљаху у идолима, вапијаху и говораху: О тешко нама, јер се одузе слобода Томиним доласком у дом наш!“ (Јовановић 2005б: 293). Сличан концепт поимања ђавола се понавља и у већ помињаном апокрифу *Дела апостола Андреја и Матеја*.

С обзиром на то да су се лоше и зле ствари увек повезивале са делањем ђавола, њему су се врло често приписивале појаве болести. Ипак, у апокрифу *Књига о Адаму и Еви* (обе верзије), не подржава такво веровање, напротив, нуди се прича по којој је Бог у човечије тело ставио болести, због прародитељског греха⁸. Док у апокрифу *Борба арханђела Михаила са Сатанаилом* говори да је болести у човека сместио ђаво⁹. Уколико говоримо о психичким болестима, у апокрифима се јављају ликови који су „запоседнути“ ђаволом и који се лече крсним знамењем или у додиру са неким сакралним предметом¹⁰. У апокрифу *О часном крсту* жена бива излечена од запоседнутости додиром светог дрвета. У апокрифу *Дела апостола Томе у Индији* Левкије бива запоседнут и стога мучи апостола. Уверење да ђаво доноси физичке и психичке тегобе, могло је произаћи из веома честих прича о праведницима, пророцима, исцелитељима, који могу да уклоне сваку тегобу. Ова појава је честа и у *Старом* и у *Новом завету*. Из чињенице да праведници отклањају тегобе, произилази да је онај који их изазива на страни зла. У народној традицији је устаљено веровање да постоје ђаволи који доносе болести. Веселин Чајкановић је нагласио да се у народним веровањима као узрочник болести појављује како

⁸ „И рече Господ: Никада се ниси тако сакрио од мене, па зашто је сада тако? Да ниси преступио заповест моју док се скриваш од мене? Умножићу телу твоме ране и срцу твоме болести: прва рана биће болест утробе, друга рана болест очију и глухоћа. Затим ће доћи свих седамдесет и две болести“ (Јовановић 2005а: 71).

⁹ „Кажемо вам: када Сатанаил обману, одбеже и положи болест у човека сачињеног од земље...“ (Јовановић 2005а: 100).

¹⁰ Атанасије Ђакон је у XVII веку записао да су мошти Светог Саве спаљене јер се на њима „излечио“ један Турчин од бесова (Према: Ћоровић. Владимир. *Свети Сава у народном предању*. Београд: Задруга православног свештенства, 1990).

Бог¹¹, тако и демони. Демони болести се, према њему, могу делити на демоне болести у правом смислу и на безброј нижих демона, који представљају персонификацију разних болести (Види: Чајкановић 1994: 297). У апокрифима нема трагова о таквом поимању узрока болести, иако се болест везује за зло.

У народној традицији се за пребивалишта ђавола узима низ разноврсних локација. Тихомир Ђорђевић наводи да се ђаво локализује на земљи, мору, крај дубоких река, у ритовима, под воденицама и у њима, око кола, на високом дрвећу, у трњу, рупама, бачви и на раскрсницама¹². Он наводи да се у Грбљу каже: „Ујутру рано кад се наљезе на раскрсницу треба се три пута прекрстити па на лијеву страну плунут зато што на раскрсницу се купе вјештице и каткад ђаволи“ (Ђорђевић 1931). Раскрсница, у традиционалном поимању света, представља гранични простор, у одређеном времену (посебно ноћу). Очекивано је да се за њу везују веровања о оностраном, и уже о ђаволу. У том контексту можемо тумачити функцију ђавола као затварача раскрсница и путева у три старозаветна апокрифа *Гостољубље Аврамово*, *О светој Тројици* и *О смрти Аврамовој*. Сва три апокрифа почињу тако што ђаво затвара раскрсницу, како би спречио Аврамово гостољубље и његов обед. Гостољубље је у народној традицији повезивано са божанствима, која доносе благостање у кућу домаћина. Ђавоље спречавање да до њега дође би се могло тумачити у контексту ометања добијања благослова и благостања, које гост, према веровању, доноси у кућу. Остаје, ипак, отворено питање, да ли је мотив затварања раскрсница потекао из народне традиције и ушао у апокрифну грађу, или је он потекао од самих апокрифа и добио нова тумачења у народној традицији.

Једна од најзанимљивијих функција ђавола, која се јавља у апокрифима јесте функција ствараоца. Неки проучаваоци, који сматрају да је утицај гностичког дуализма на

¹¹ „Међу права нумина, проузроковаче болести долази на првом месту сам Бог, који је дошао да замени некадашњег нашег највећег Бога; мало раније смо видели да Кугу и редњу шаље Бог међу људе, а у једној басми спомиње се, поред секавице и напаснице, и „свака друга богодана бољетица, која се уселила у главу“. Да је овакво веровање старинско и аутентично, може нам послужити као доказ и чињеница да и у другим индоевропским религијама болестима управљају, болести шаљу, боженств а највишег ранга“ (Чајкановић 1994: 298).

¹² Постоји предање из Сиринићке жупе које говори да је ђаво на раскрсници подигао зграду на четири дирека и на њој поставио четвора врата. У њој је претварао воду у ракију и продавао је људима, да не би од силне бриге полудели (Раденковић 2013: 31).

апокрифе био врло снажан, у појави ђавола виде демијурга. С друге тачке гледишта, Љубинко Раденковић наводи да се дуалистичка идејна концепција јавља у веровањима и есхатолошким предањима балканских Словена. Тако према народном веровању у околини Сврљига, Бог је створио човека, а ђаво жену, Бог овцу, а ђаво козу, Бог пса, а ђаво мачку, Бог зеца, а ђаво лисицу, Бог вола, а ђаво коња, Бог пчелу, а ђаво осу. У Неготинској крајини се верује да је Бог створио воду, а ђаво ракију, Бог рибу, а ђаво змију итд. Врло занимљива предања, која говоре о учешћу ђавола у стварању, постоје на тему настанка рељефа земље, воденице, дрвећа... У апокрифима, како старозаветним тако и новозаветним помиње се улога ђавола као ствараоца, али се она искључиво везује за садњу биља у рају. Садњу у рају описују два старозаветна апокрифа – *Стварање света* и *Варухово откровење*. У апокрифу *Стварање света* узрок ђаволове заинтересованости за садњу је љубомора према човеку. Наиме, ђаво сади лозу, која представља дрво похоте и греха, а касније наговара прве људе да једу од ње. У апокрифу *Варухово откровење* је дат мало детаљнији опис садње раја:

„Чуј Варуше! Кад Бог сазда Адама, онда заповеди арханђелу Михаилу да сакупи двеста три тисуће анђела да засаде рај. И засади Михаилу маслину, Гаврило јабуку, Рафаил дуњу, Нопаил орах, Сазраил калину, а Смаил, такво му беше најпре име, а по отпадништву назва се Сатанаил, засади лозу. И тако сви анђели засадише различита дрвета... Чуј Варуше! Прво, лоза је дрво, а друго то дрво је похота греховна коју изли Сатанаил на Еву и Адама. И због тог прокле Бог лозу, јер је Сатанаил засади и њом превари првосазданог Адама и Еву“ (Јовановић 2005а: 119-120).

У оба старозаветна апокрифа лоза се помиње као дрво греха, а не јабука како је то у библијској традицији, а уз то њена намена је измењена. У *Библији* се говори о „дрвету спознања добра и зла“, док се у апокрифима говори о „дрвету похоте“, чиме је поглед на прародитељски грех знатно измењен. Апокрифна традиција није усвојила библијски опис „првог греха“, јер је он више филозофски и широј аудијенцији тежи за разумевање, те је понудила решење у греху везаном за телесно. Познато је да се у средњовековној

књижевности телесно и материјално одбацују и тумаче искључиво кроз призму греха. Могуће је да је, самим тим, било лакше везати и прародитељски грех за телесно и похоту него за концепцију спознавања сопствене телесности и грешности.

У народним предањима ђаво, понекад, бива представљен као самостални стваралац, док понекад краде од Бога и праведника да би одређену ствар претворио у нешто лоше. Ћаво је у појединим предањима представљен као паметнији од Бога/светитеља, док у другима заузима функцију „глупавог“ нижег божанства. Верује се да је ђаво створио воденицу, козу, свраку, вука итд. Код Срба и Бугара распрострањено је веровање да је винову лозу створио Бог, а ђаво се зарекао да ће створити слађе грождје, те је створио купину (Кузманова-Коцева 1983: 21). У народној традицији, ђаво је често био повезиван са садњом биља. Веома је познато народно предање о Светом Сави и ђаволу који се надмудрују у садњи биља (лук, купус, кромпир, пшеница, виновна лоза), у коме ђаво од виновне лозе прави ракију. У апокрифу *Варухово откровење* наилазимо на врло сличан мотив: „Него, чувај се, Варуше, још ти има дрво то зла у себи, као што и Сатанаило не измени зла своја. Који много вина пију, сви зло чине. Нити брат брата воли, нити отац сина. Због зла винског бивају туче, прељубе и блуд. Сва зла због вина бивају“ (Јовановић 2005а: 120). Како у народном предању, тако и у апокрифима, одређена лоша дејства биљних производа тумачена су постанком и везом са ђаволом. У новозаветним варијантама апокрифа *О часном крсту и о два разбојника* проналазимо сличну причу, о ђаволу и дрвету, која настоји да повеже старозаветне и новозаветне догађаје. Наиме, ђаво у поменутих апокрифима, краде од Бога и сади, а када бива истеран из раја, дрво које је он засадио ће се рачвати на три дела - средишњи Христов, леви Евин и десни Адамов. Сваки део тог дрвета ће имати функцију у причама о потпопу, изградњи Соломоновог храма и разапињању Исуса Христа. Ћаво се као стваралац у апокрифној литератури помиње и када одлази од Бога и ствара сопствена небеса, те је у тим одељцима поимање ђавола као обрнути принцип у односу на Бога потпуно разумљив. Велико је питање ког су порекла такве представе о ђаволу у апокрифима и који су све утицаји могли градити слику ђавола-ствараоца.

Библиографија

- Библија 2014.*: Библија. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2014.
- Јовановић а) 2005*: Јовановић, Т. Новозаветни апокрифи. Београд: Просвета, 2005.
- Јовановић б) 2005*: Јовановић, Т. Старозаветни апокрифи. Београд: Просвета, 2005.
- Караџић 1987*: Караџић Стефановић В. Српске народне пјесме I. Београд: Просвета-Нолит, 1987.
- Петканова-Готева 1978*: Петканова-Готева, Д. Апокрифна литература и фолклор. Софија: Наука и изкуство, 1978, 171–183.
- Раденковић 1997*: Раденковић, Љ. Представе о ђаволу у веровањима и фолклору балканских Словена. Зборник Матице српске за славистику. Нови Сад, 15-38.
- Раденковић 1997*: Раденковић, Љ. Хлябът в славјанската култура, Софија: Етнографски институт с музей - БАН, 1997, 145–155.
- Раденковић 2013*: Раденковић, Љ. Словенска народна демонологија на синхронном и дијахронном плану. Зборник Матице српске за славистику. Нови Сад: Матица српска, 9-23.
- Ћоровић 1990*: Ћоровић, В. Свети Сава у народном предању. Београд: Народно дело, 1990.
- Чајкановић 1994*: Чајкановић, В. Ђаво; Демони болести. Стара српска религија и митологија. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.